

УДК 069:929

DOI: 10.33099/2707-1383-2025-58-4-101-110

Олександр УТКІН

доктор історичних наук, професор
Національна наукова сільськогосподарська
бібліотека Національної академії аграрних наук
України (Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0533-2755>
Електронна пошта: utkin1937@ukr.net

Богдан СКОПНЕНКО

кандидат історичних наук
Національний університет оборони України
(Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5678-0657>
Електронна пошта: sko-bogdan@i.ua

Павло НЕТЬОСОВ

Національний університет оборони України
(Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-7627-9047>
Електронна пошта: netesov@gmail.com

**БУДІВЕЛЬНИЙ МАТЕРІАЛ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНИХ СПОРУД
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ОБОРОНИ УКРАЇНИ**

Історія провідного військового навчального закладу України і досі приховує багато незвіданого. Це обумовлено головним чином дефіцитом доступної документальної джерельної бази. Йдеться передусім про ранній період історії університету – у часи побутування Миколаївського артилерійського та 2-го Київського Миколаївського військового училищ. Зважаючи на це, історичними джерелами можуть бути доволі неочікувані предмети, такі як будівельні матеріали, виявлені під час ремонтних робіт. Їх дослідження дає змогу доповнити історичну картину та поглянути на історію створення навчального закладу з неочікуваного ракурсу.

У межах даної публікації проаналізовано окремі зразки будівельних матеріалів, виявлених під час ремонтних робіт у приміщенні головного корпусу Національного університету оборони України, що хронологічно відносяться до початку ХХ століття.

Ключові слова: військова археологія, музеєзнавство, історія будівництва, філобрікія, Національний університет оборони України, Миколаївське артилерійське училище, 2-е Київське Миколаївське військове училище.

Постановка проблеми. Упродовж 2022–2024 рр. у приміщенні першого корпусу Національного університету оборони України (далі – університет) виконувалися ремонтно-реставраційні роботи, під час яких співробітники Військово-історичного музею університету виявили комплекс артефактів, що відносяться до періоду початку першої половини ХХ століття. Умовно знахідки можна розділити на такі категорії: будівельний матеріал, що використовувався під час будівництва комплексу споруд 2-го Київського Миколаїв-

ського військового училища; зброя та боєприпаси різних часів; елементи військового спорядження та уніформи; друковані періодичні видання та листівки; різноманітні документи; предмети побуту.

Серед найпоширеніших знахідок – зразки будівельних матеріалів згаданих часів: 16 різних зразків клеймованої цегли та чотири види керамічної плитки різних виробників. У межах даного дослідження автори зосередилися на аналізі саме цього типу знахідок, оскільки повний аналіз

виявлених під час ремонтних робіт предметів неможливо здійснити у межах однієї публікації.

Будівля, де були виявлені зразки історичних будівельних матеріалів, має більш ніж 110-річну історію. Сьогодні – це перший корпус провідного військового навчального закладу України – Національного університету оборони. Що ж до історії спорудження комплексу будівель Миколаївського артилерійського та 2-го Київського Миколаївського військового училищ, що майже усі, за винятком головного корпусу артилерійського училища царських часів, належать університету, то вона бере свій початок у переддень Першої світової війни.

Потреба в офіцерських кадрах спонукала представників військового відомства Російської імперії ініціювати створення цих двох навчальних закладів у Києві. У 1914 р. для згаданих потреб було виділено земельну ділянку розміром у 18 десятин, що перебувала у розпорядженні військового відомства у т.зв. Кадетському гаю. Велика площа дозволяла спорудити не лише навчальні корпуси, казарми, будинки для проживання офіцерів та викладачів, різноманітні господарські приміщення, а й найбільший на той час в імперії навчальний полігон для стрільб (Федько, В. 2017). Будівельні роботи, що тривали у період з липня 1915 р. по жовтень 1916 р., відбувалися доволі швидкими темпами і потребували значної кількості будівельних матеріалів, зокрема будівельної цегли та керамічної плитки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існуюча історіографічна база обмежується кількома науковими працями та окремими науково-популярними публікаціями. Серед останніх напрацювань – каталог, укладений науковим співробітником Національного заповідника «Софія Київська» В'ячеславом Гайдук. Каталог містить інформацію про 72 клеймовані цеглини, виготовлені на заводах колишніх Київської та Волинської губерній у другій половині XIX – першій третині XX століття, що зберігаються у фондівій колекції заповідника (Гайдук, В. 2023). Донедавна чи не єдиною роботою, присвяченою продукції саме київських цегельних заводів, була книга Петра Семілетова «Киевский кирпич», у якій автор проаналізував розвиток цегельного виробництва на теренах Києва та подав перелік основних відомих на сьогодні київських цегельних клейм (Семілетов, П. 2017), якими послуговувалися автори статті. Крім того, були використані публікації науково-популярного характеру, присвячені заводу барона Едварда Фердинанда Бергенгейма

у Харкові (Титаренко, М. 2024), виробництву вогнетривкої плитки у місті Часів Яр на Донеччині (Богуненко, В. 2016) та колекціонуванню будівельної цегли (Полюхович, Д. 2015; Василик, Р. 2019), що дало змогу глибше розкрити окремі аспекти дослідження.

Серед документальних джерел, що стали у нагоді під час підготовки статті, варто виокремити збірники діючих на той час у Російській імперії законодавчих актів, зокрема «Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное» та довідкову літературу з описом різних підприємств Катеринославської губернії.

Метою публікації є виявлення науково-джерельних можливостей історичних будівельних матеріалів на прикладі цегли та керамічної плитки, використаних при будівництві споруд Миколаївського артилерійського та 2-го Київського Миколаївського військових училищ на території сучасного Національного університету оборони України.

Виклад основного матеріалу. Дослідження історичних будівельних матеріалів не є унікальним процесом, якщо розглядати його у контексті археології, науки, яка за повної відсутності або ж дефіциту писемних джерел дає змогу реконструювати побут, господарство чи навіть суспільно-політичний устрій минулих епох. У фокусі нашого дослідження предмети дещо іншого характеру – цегла та плитка, що хоч і не відносяться до предметів археології у класичному розумінні, зважаючи на приналежність до початку XX ст., проте, є цінним джерелом, що може послугувати яскравим доповненням загальної картини раннього періоду історії університету. Крім того, однією з вихідних тез, що висувують автори публікації, є потреба у науковому опрацюванні цих предметів, зважаючи на необхідність їх музеєфікації.

Варто зазначити, що спроби опрацювання цієї теми поки не є системними. Окремі розвідки науково-популярного характеру з'явилися завдяки колекціонерам старовинної цегли. Цей дещо екзотичний напрям у колекціонуванні має назву філобрікія (від грец. «φίλεω» – любов та англ. «brick» – цегла) і у перспективі може стати одним із напрямів у системі спеціальних історичних дисциплін (Золотнюк, А. 2019).

Зразки керамічної плитки, виявлені у приміщенні першого корпусу університету, за походженням належать двом виробникам: цегельному заводу барона Бергенгейма у Харкові – «Товариству барона Едуарда Бергенгейма в Харькове»

(Рис. 1) та заводу вогнетривкої цегли М. А. Ковалевського – «Обществу завода огнеупорных изделий М. А. Ковалевского» (Рис. 2).

Харківське підприємство пов'язане з іменем барона Едуарда Бергенгейма, який створив перший на території України завод з виробництва теракотових та інших глиняних виробів – один із найбільших у тодішній Російській імперії, що розпочав свою роботу ще у 1877 році. Едуард Бергенгейм – харківський промисловець, який народився у м. Турку на південному заході Фінляндії, яка на той час входила до складу імперії Романових у форматі Великого князівства Фінляндського (Ордин, К. 1889). Його батьком був місцевий архієпископ та голова євангелічно-лютеранської церкви Фінляндії у 1850–1884 роках. Після закінчення Фінляндського кадетського корпусу у Фрідріхсгамі Едуард вступає до інженерної академії. У 1869 р. пройшов повний курс, з додатковим відділенням, інженерної академії та був переведений до інженерів Одеського військового округу. З цього часу його життя тією чи іншою мірою було пов'язане з Україною (Титаренко, М. 2024).

У 1870 р. Едуард Бергенгейм вступає до Товариства Курсько-Харківсько-Азовської залізниці. Саме тоді йому спадає на думку створити виробництво керамічної плитки та кахля, що на той час були досить дорогими матеріалами, а тому замовляли їх переважно за кордоном. Працюючи на залізниці, барон звернув увагу на значні глиняні поклади українського Донбасу, що могли бути використані для виробництва якісної продукції. Тому вже у 1876 р. він засновує у Харкові завод з вироблення керамічної плитки й кахля, а також вогнетривкої цегли. Завод, побудований у Залопанському районі Харкова, був першим у своєму роді на теренах України. Вибір місця розташування заводу не був випадковим: центральна частина міста була відносно недалеко, поруч пролягала залізниця, розташовувався вокзал (Титаренко, М. 2024). Якість виробленої плитки не поступалася іноземним аналогам, а ціна її була у кілька разів нижче.

У 1887 р. було налагоджено виготовлення керамічних каналізаційних труб. 16 січня 1891 р. утворено «Товариство з виробництва вогнетривкої цегли, гончарних виробів барона Е. Е. Бергенгейма» зі статутним капіталом 500 тис. рублів. А з 1892 р. на заводі стали виготовляти ще й вогне- та кислототривку плитку для підлоги та тротуарів (Титаренко, М. 2024). У 1909 р. капітал «Товариства Е. Е. Бергенгейма» оцінювався у 152 400 карбованців. Завод розміщувався

Рис. 1. Плитка, виготовлена на заводі Едуарда Бергенгейма

Рис. 2. Плитка, виготовлена на заводі Михайла Ковалевського

у Харкові за адресою вулиця Кузинська, 3 (сучасна вул. Озерянська), правління Товариства розташовувалося у власному прибутковому будинку за адресою вулиця Малопанасівська, 35 (сучасна вул. Мала Панасівська) (Список домовладельцев г. Харькова, 1909, с. 388–443).

Продукція заводу «Товариства Е. Е. Бергенгейма» була надзвичайно популярна через високу якість продукції та низьку, порівняно з імпортними аналогами, вартість. Саме тому плитку, виготовлену на заводі, можна побачити у багатьох будівлях кінця XIX – початку XX століття. Окрім будівлі 2-го Київського Миколаївського військового училища, такою плиткою викладено підлогу

у головному корпусі Свято-Михайлівської (колишньої Олександрівської) лікарні у Києві, усипальниці братів Качковських у Кирилівському гаю столиці (Нестерова, Г. 2025) та інших будівлях.

Інший виробник керамічної плитки, продукцію якого було виявлено, також розташовувався на Сході України. Було знайдено кілька зразків різного розміру. Лицьова сторона плитки містить зображення зі стилізованим меандровим орнаментом сірого кольору на блідо-жовтому тлі, зворотна сторона – клеймо із написом «БАХМУ-ТЬ ОБЩ. З. ОГН. ИЗД. М. А. КОВАЛЕВСКИЙ», що свідчить про виготовлення її на цегельному заводі «Общество завода огнеупорных изделий М.А. Ковалевского» у сучасному місті Часів Яр на Донеччині.

Історія виникнення цього великого цегельного заводу сягає 1880-х рр. та пов'язана з іменем місцевого підприємця та землевласника Михайла Олександровича Ковалевського. Йому належав маєток у селі Іваново-Хрещенське (сучасне с. Іванівське, Бахмутського району). Саме там видобували вогнетривку глину, яку постачали на підприємства Джона Юза. Видобуток глини був доволі масштабним. Так, протягом 1882–1883 рр. видобуток глини складав 300 тис. пудів на рік. Підрядники, які її видобували, отримували від 3 до 5 рублів за кожні 300 пудів. Далі сировину транспортували на залізничну станцію Костянтинівка.

Згодом М. Ковалевський вирішив побудувати власне виробництво за зразком заводів, що вже функціонували на території сучасного міста Часів Яр (Вакулєнко, Є. 2024) та належали підприємцям дворянського походження Володимиру Олександровичу та Федору Івановичу Плещеевим з 1876 та 1890 рр. відповідно. На будівництво заводу знадобились чималі на той час кошти (близько 30 тис. рублів сріблом), які М. Ковалевському довелося брати під заклад земельних маєтків (Богунєнко, В. 2016).

Завдяки ґрунтовному краєзнавчому дослідженню директора «Часовоярського історико-краєзнавчого музею» Валерія Богунєнка маємо змогу апелювати до документальних свідчень, виявлених та оприлюднених дослідником. Так, у «Вказівнику до збірника узаконєнь та розпоряджень» за 1895 рік («Указатель к собранию узаконений и распоряжений правительства») сказано наступне: «Государь Император по положению Комитета Министров Высочайше повелел разрешить коллежскому асессору Михаилу Александровичу Ковалевскому, камер-юнкеру Двора Его

Императорского Величества Александру Федоровичу Бантышу, дворянину Адриану Ильичу Мазараки, бахмутскому 2-й гильдии купцу Карлу Христофоровичу Шейблеру учредить акционерное общество под названием «Общество завода огнеупорных изделий М. А. Ковалевского» на основании Устава, удостоенного Высочайшего рассмотрения и утверждения в Петергофе в 16-й день июня 1895 года» (Богунєнко, В. 2016).

У 1896 р. завод Ковалевського налічував 120 робітників та переробляв 811 800 пудів глини (Нестеровский, Н. (ред.). 1896). На 1902 рік завод досяг обсягів виробництва у еквіваленті 180 тис. рублів, мав два парові котли, 445 робітників, у тому числі 67 жінок. Управляючим заводом був гірничий інженер Ф. С. Ермансон (Гаврилов, Н. И. 1902). Виробництво розташовувалося на території сучасного цеху № 1 «Часовоярського вогнетривкового комбінату», що на сьогоднішній день повністю знищений внаслідок злочинних дій російських окупантів та на час підготовки публікації перебував під контролем агресора (Коник, А. 2024).

До початку Першої світової війни річне виробництво заводу в грошовому еквіваленті складало 490 тис. рублів. На підприємстві працювало 470 працівників, а використання вугілля для потреб виробництва досягло 730 тис. пудів на рік (Шобер, Ф. А. 1914, с. 547). На час будівництва 2-го Київського Миколаївського військового училища, де використовувалася плитка виробництва заводу М. Ковалевського, валовий дохід підприємства складав 411 тис. рублів (Богунєнко, В. А. 2016).

Наступною вельми чисельною групою знахідок, що потрапили у фокус нашого дослідження, є будівельна цегла виробництва різних київських цегельних заводів, про що свідчать наявні на них клейма виробників.

Про наявність у Києві цегельного виробництва перші документальні свідчення відносяться до XVI ст., коли Київ входив до складу Великого князівства Литовського. Так, у «Описі Київського Замку 1552 року» (Архив Юго-западной России... 1886, с. 102–111) йдеться про цеглу, яку виготовляли для потреб будівництва замку (Попельницька, О. 2003, с. 109–116).

На початку XVII ст. згадка про цегельний завод спливає у справі про землеволодіння Войтеха Соколовського, який отримав у володіння від князя Костянтина Острозького землі «біля потоку церкви святого Миколи Єрданського», що імовірно розташовувалася на місці корпусів сучасної

Київської нотної фабрики (Семилетов, П. 2017, с. 8–14). Церкву було зруйновано у 1935 р. на підставі «висновку» інспектора культів (Третяк, К. 1998, с. 29). В уривку судового документа, датованого 1609 р., йдеться про земельний конфлікт, що виник між вищезгаданим Соколовським та ігуменом Кирилівського монастиря Василем Красовським. Слуги останнього зруйнували цегельне виробництво, піч та знищили 10 тис. штук готової продукції (Семилетов, П. 2017, с. 22).

Як бачимо, цегельне виробництво у тих чи інших масштабах існувало у Києві ще з часів Середньовіччя, проте, справді масове його поширення та пов'язаний із ним архітектурний стиль відноситься вже до XIX – початку XX століття. У Києві функціонувала велика кількість різних за масштабами цегельень, що подарували славнозвісну київську жовту цеглу, яку отримували з місцевої синьої глини. Сьогодні є спроби відновити технологію виробництва цієї цегли, що славилася високою якістю та міцністю (Галух, О. 2025).

Прослідкувати історію кожного окремого зразка цегли і визначити виробника, який постачав будівельні матеріали для спорудження будівель 2-го Київського Миколаївського військового училища, без наявності на ній клейма було б неможливим. За найпоширенішим визначенням, клеймо виробника – це особливий знак, мітка на виробі, товарі, що вказує на сорт виробу, назву підприємства, яке виготовило товар (Бусел, В. 2005, с. 544).

Обов'язкове нанесення клейм на цеглу в Російській імперії було запроваджено з 30-х рр. XIX століття. Так, згідно з указом № 3467 від 5 лютого 1830 р. виробник цегли був зобов'язаний вказувати у клеймі своє ім'я та прізвище, «хоча б початковими літерами», та місце виробництва. Клеймо пропонувалося реєструвати у Департаменті мануфактур та зовнішньої торгівлі. Указом також були визначені певні переваги, що

отримував виробник за умови експорту продукції (Полное собрание законов Российской Империи... 1831).

За 17 років після цього окремим указом від 24 січня 1847 р. визначалось нанесення клейм на цеглу в обов'язковому порядку, але без уточнення змісту клейма (Полное собрание законов Российской Империи... 1848). А вже з 26 лютого 1896 р. клейма стали зараховуватися до товарних знаків. Була передбачена їх реєстрація у департаменті Торгівлі та мануфактур. Товарні знаки, незаєєстровані таким чином, мали містити позначки імені та побатькові власника торговельного або ж промислового підприємства, його прізвище або ж найменування фірми, а також приналежність за родинними зв'язками (Семилетов, П. 2017, с. 22).

У рамках публікації приведено дешифрування (з окремими ілюстраціями) клейм цегли, виявленої у приміщеннях першого корпусу університету.

Клеймо 1: *А. КОЗИНСКИЙ* (рис. 3) – цегла з заводу купця 2-ї гільдії Абрама Давидовича Козинського. Завод заснував його батько між 1850 та 1857 роками. У 1894 р. виробництво розташовувалося у передмісті Києва, Куренівці. У 1911 р. завод, на потужностях якого працювало 78 робітників, функціонував на вул. Сирецька, 2/17.

Клеймо 2: *А. С. ЛУНЬЕВЪ* (Рис. 4) – цегла з заводів купця Афінотена Степановича Луньова. Завод, що функціонував з 1867 р. у передмісті Києва, Мишоловці, налічував 45 робітників. У 1887 р. завод виготовляв мільйон цеглин на рік, а його оборотний капітал складав 18 тис. рублів. Другий – у Пирогові, працював з 1887 року. Нащадки Луньова, Федір і Кузьма, у 1903 р. володіли уже двома заводами у Мишоловці (96 працівників) та заводом у Пирогові (48 працівників).

Клеймо 3: *Х. ВОЛКОВЪ* (Рис. 5) – цегла з заводів купця 1-ї гільдії Хаїма Шмуля (Тевелевича) Волкова. Заводи розташовувались у Корчуватому,

Рис. 3. Цегла, виготовлена на заводі Абрама Козинського

Рис. 4. Цегла, виготовлена на заводі Афінотена Луньова

Рис. 5. Цегла, виготовлена на заводі
Хаїма Волкова

Рис. 6. Цегла, виготовлена на заводі
Михайла Ріхерта

Межигір'я та Києві. З 1906 р. Волков орендував заводи С. В. Шатова та Ф. А. Снежка.

Клеймо 4: *М. РИХЕРТЪ* (Рис. 6) – цегла з заводів купця 2-ї гільдії Михайла Вільгельмовича Ріхерта, що розташовувалися на вул. Сирецькій, 2/17 та вул. Юрківській, 2. На місці останнього цегельне виробництво функціонувало ще з XVIII ст. та належало Кирилівському монастирю. З кінця XVIII ст. заводом володіли дворяни Гудим-Левковичі. У 1894 р. Катерина Матвіївна Гудим-Левкович передала завод в оренду (за іншими джерелами завод продали) М. Ріхерту. У 1911 р. підприємство налічувало 58 робітників.

Клеймо 5: *А. ДЕНИСОВЪ* – цегла з заводу унтер-офіцера Антона Павловича Денісова. Виробництво працювало з 1896 по 1913 рр. у передмісті Києва, Пирогові, і у 1913 р. налічувало 81 робітника.

Клеймо 6: *Ил. МОЗГОВОЙ* – цегла з заводу Іларіона Федоровича Мозгового у с. Витачів. Завод був заснований у 1898 р. і пропрацював до 1915 року. На 1903 р. завод налічував 50 робітників.

Клеймо 7: *Бр. [братья] МОЗГОВЫХЪ* – цегла з заводу братів-спадкоємців Іларіона Мозгового.

Клеймо 8: *И. А. СНЪЖКО* – цегла з заводу Іллі Адамовича Снежка, сина купця Адама Андрійовича Снежка.

Клеймо 9: *Н. [наследники] СНЪЖКО* – цегла з заводів спадкоємців Адама Снежка: Флорентина, Олександра, Андрія й Іллі. Заводи Адама Снежка відомі з 1862 р. і розташовувалися поблизу Нових Петрівців і Корчуватого. У 1887 р. завод у Корчуватому виробляв мільйон цеглин на рік.

Клеймо 10: *І.М.З.* – цегла з заводу Йона (Іона) Мордковича Зайцева. У 1911 р. завод налічував 103 робітники. Завод відомий тим, що на його глинищі видатний український археолог Вікентій Хвойко виявив стоянку старокам'яної культури, більш відому як Кирилівська стоянка. Іншим, сумнозвісним фактом було звинувачення праців-

ника заводу Манахема Менделя Бейліса у так званій справі Бейліса.

Клеймо 11: *С. ШЕВЧЕНКО* – цегла з заводу Семена Федоровича Шевченка, що розташовувався на вул. Верхньоюрківській, 14. У 1914 р. завод, що налічував 100 робітників, щорічно виробляв 750 тис. цеглин.

Клеймо 12: *БУЛЫШКИНОЙ. НАСЛ. ГУСЕВ.* – цегла з заводу Катерини Гаврилівни Гусевої, спадкоємиці Олександри Данилівни Булишкіної, дружини купця-старовіра 2-ї гільдії Тимофія Кононовича Булишкіна. У 1910 р. завод орендував Яків Козинський. На той час виробничі потужності заводу давали змогу виробляти до 3 млн цеглин на рік.

Клеймо 13: *Я. КОЗИНСКИЙ* – цегла з заводу Якова Бенціановича Козинського, що розташовувався на вул. Копилівській, 63. У 1903 р. завод налічував 90 робітників.

Клеймо 14: *Э. ШПРУНГЪ* – цегла з заводу купця 2-ї гільдії Еміля Яковича Шпрунга. Завод працював з 1914 року.

Клеймо 15: *Ф. И. ПОЛЛАКЪ* – цегла з заводу купця Федора Івановича Поллака.

Клеймо 16: *Л.П.Ч.* – цегла з заводів купця Лазаря Павловича Черноярова. У 1885–1897-х рр. родина Черноярових володіла п'ятьма цегельними заводами, розташованими у районі Межигір'я, Вишгорода, Витачева і Халеп'я. У 1903 р. Вишгородські заводи налічували 315 робітників і використовували парову машину.

Важливою та неодмінною складовою популяризації історії Національного університету оборони України є побудова відповідної тематичної музейної експозиції. Музейна експозиція – це не лише архітектурна форма, а дієвий інструмент комунікації, що дає змогу досягнути почасти складні історичні процеси, ілюструючи їх матеріальними предметами. У цьому контексті використання виявлених зразків історичних будівельних матеріалів у рамках створення тематичної експозиції

з історії університету є цілком прийнятним та навіть потрібним, адже дає змогу доступно донести до цільової аудиторії необхідний наратив, апелюючи до візуальних образів музейних предметів.

Висновки. Викладений у рамках публікації матеріал яскраво ілюструє, що звичайні, на перший погляд, цегельні клейма дають можливість зануритися у контекст епохи та краще і повніше зрозуміти ті реалії, що послугували тлом раннього періоду існування провідного вітчизняного вищого військового навчального закладу – Національного університету оборони України.

Таке розмаїття клейм свідчить про те, що цегла для будівництва приміщень 2-го Київського Миколаївського військового училища походить

із багатьох різних за обсягами виробництва продукції цегелень. Це дає підстави припустити, що будівництво виконувалося доволі інтенсивно, а тому потребувало значної кількості цегли у короткі терміни. Будівельні матеріали надходили переважно з Києва (у сучасних межах міста) та його найближчих околиць, за винятком вогнетривкої плитки для облицювання підлоги, яку виробляли у Харкові та м. Часів Яр на Донеччині.

Музеефікація предметів, розглянутих у межах публікації, є, на думку авторів, цілком доречною та необхідною, адже дасть змогу побудувати музейну експозицію, присвячену історії університету в логічній та естетичній формі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. (1886). Т I: Акты о заселении Юго-Западной России. Описание Киевского замка: К., 746 с.

Богуненко, В. А. (2016). Завод М. А. Ковалевского. URL: <https://www.donmining.info/2019/08/zavod-m-a-kovalевского.html> [дата зверн.: 02.10.2024].

Бусел, В. Т. (уклад.). (2007). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 1728 с.

Василик, Р. & Золотнюк, А. (2019). Історія стін: розмова з колекціонером унікальних зразків будівельної цегли. *Вільне життя плюс*. № 98, с. 3.

Верещагин, Н. С. (1898). Горное дело и металлургия на Всероссийской промышленной и художественной выставке 1896 года в Нижнем Новгороде. Выпуск 6. Группа II (58).

Вакуленко, Є. (2024). Часів-Яр або Часового Яру: чому є дебати навколо відмінювання та яка історія назви міста у легендах і наукових документах (аналіз). URL: <https://tinyurl.com/3j6mkcrr> [дата зверн.: 02.02.2025].

Галух, О. (2025). Столичні ентузіасти відновлюють виробництво легендарної жовтої цегли. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/107053/> [дата зверн.: 20.01.2025].

Гайдук, В. (2023). *Клеймована цегла другої половини XIX – першої третини XX ст. у фондовій колекції Національного заповідника «Софія Київська»*. К., 192 с.

Гаврилов, Н. И. (1902). *Фабрики и заводы: Справочная книга Екатеринославской губернии*. Екатеринослав : Тип. Братства Св. Владимира, 310 с.

Золотнюк, А. (2019). Історія стін. Для чого Роман Василик із Копичинців колекціонує цеглу. URL: <https://tinyurl.com/tb53h59u> [дата зверн.: 03.01.2025].

Коник, А. (2024). Українські військові контролюють вогнетривкий завод у Часовому Яру – речник ОСУВ “Хортиця”. URL: <https://tinyurl.com/39bxvuzf> [дата зверн.: 03.01.2025].

Нестерова, Г. (2025). Які таємниці приховує моторошний склеп у київському парку і як його знайти URL: <https://tinyurl.com/4732uzcc> [дата зверн.: 20.04.2025].

Ордин, К. (1899). *Покорение Финляндии: Опыт описания по неизданным источникам*. СПб. : тип. И. Н. Скороходова, 702 с.

Полюхович, Д. (2015). Що побачиш на постелі? URL: <https://zbruc.eu/node/32199> [дата зверн.: 02.10.2024].

Попельницька, О. (2003). Опис Київського замку 1552 року, як джерело з історичної топографії Київського Подолу XVI–XVII ст. *Київська старовина*. № 1, с. 109–116.

Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное (1831). Собрание второе. Том V. Отделение первое. СПб., 1115 с.

Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное (1848). Собрание второе. Том XXII. Отделение первое. СПб., 951 с.

Списокъ домовладельцев г. Харькова. (1909). Х. : Типографія «Печатное дело», 374 с.

Семилетов, П. (2017). *Киевский кирпич*. К., 99 с.

Склеп Качковських: зруйнована могила відомого хірурга. (2019). URL: <https://kievinform.com/archives/4324> [дата зверн.: 05.01.2025].

Титаренко, М. (2024). Завод барона Едварда Фердинанда Бергенгейма. URL: <https://khmap.netlify.app/blog/bergenheim> [дата зверн.: 03.01.2025].

Третьяк, К. (1998). *Київ. Путівник по зруйнованому місту*. К. : РВЦ «Київський університет», 159 с.

Федько, В. (2017). Історія військових училищ у місті Києві до 1919 року. URL: <https://www.ar25.org/article/istoriya-viyskovykh-uchylshch-u-misti-kyievi-do-1919-roku.html> [дата зверн.: 20.02.2025].

Шобер, Ф. А. (ред.). (1914). *Фабрично-заводские предприятия Российской империи (Исключая Финляндию)*. Петроград: Типография т-ва под фирмою «Электротипография Н.Я. Стойковой», 1612 с.

REFERENCES

Arhiv Yugo-zapadnoy Rossii, izdavaemyy Vremennoy komissiei dlja razbora drevnih aktov [v 35 tt.] [Archives of South-West Russia, published by the Temporary Commission for the Analysis of Ancient Acts]. (1886). Т I: Akty o zaselenii Yugo-Zapadnoy Rossii. Opisanie Kievskogo zamka: K., 746 s. [in Russian].

Bogunenko, V. A. (2016). Zavod M. A. Kovalevskogo. URL: <https://www.donmining.info/2019/08/zavod-m-a-kovalevskogo.html> [Accessed: 02.10.2024]. [in Russian].

Vasylyk, R. & Zolotniuk, A. (2019). Istorii stin: rozmova z kolektsionerom unikalnykh zrazkiv budivelni tsehly [The History of Walls: A Conversation with a Collector of Unique Building Bricks]. *Vilne zhyttia plius*. № 98, s. 3. [in Ukrainian].

Vereshhagin, N. S. (1898). Gornoe delo i metallurgiya na Vserossiyskoy promyshlennoy i hudozhestvennoy vystavke 1896 goda v Nizhnem Novgorode [Mining and metallurgy at the All-Russian Industrial and Art Exhibition of 1896 in Nizhny Novgorod]. Vypusk 6. Gruppya II (58). [in Russian].

Vakulenko, Ye. (2024). Chasiv-Yar abo Chasovoho Yaru: chomu ye debaty navkolo vidminiuvannia ta yaka istoriia nazvy mista u lehendakh i naukovykh dokumentakh (analiz) [Chasiv-Yar: why there is debate around the declension and what is the history of the city's name in legends and scientific documents]. URL: <https://tinyurl.com/3j6mkcp> [Accessed: 02.02.2025]. [in Ukrainian].

Halukh, O. (2025). Stolychni entuziasty vidnovliuut vyrobnytstvo lehendarnoi zhovtoi tsehly [Enthusiasts from the capital are reviving the production of the legendary yellow brick]. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/107053/> [Accessed: 20.01.2025]. [in Ukrainian].

Haiduk, V. (2023). Kleimovana tsehla druhoi polovyny XIX – pershoi tretyny XX st. u fondovii kolektsii Natsionalnoho zapovidnyka “Sofia Kyivska” [Stamped brick of the second half of the 19th – first third of the 20th century in the fund collection of the National Reserve “Sophia Kyivska”]. K., 192 s. [in Ukrainian].

Gavrilov, N. Y. (1902). *Fabriki y zavody: Spravochnaya kniga Ekaterinoslavskoi gubernii* [Factories and Plants: Reference Book of the Yekaterinoslav Province]. Ekaterinoslav: Typ. Bratstva Sv. Vladimira, 310 s. [in Russian].

Zolotniuk, A. (2019). Istorii stin. Dlia choho Roman Vasylyk iz Kopychyntsi kolektsionuie tsehlu [The history of walls. Why Roman Vasylyk from Kopychyntsi collects bricks]. URL: <https://tinyurl.com/tb53h59u> [Accessed: 03.01.2025]. [in Ukrainian].

Konyk, A. (2024). Ukrainski viiskovi kontroliuut vohnetryvkyi zavod u Chasovomu Yaru – rechnyk OSUV “Khortytsia” [Ukrainian military controls the refractory plant in Chasovy Yar – spokesman for the Khortytsia Military District]. URL: <https://tinyurl.com/39bxvyzf> [Accessed: 03.01.2025]. [in Ukrainian].

Busel, V. T. (comp.). (2007). *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language.]. K.; Irpin : VTF «Perun», 1728 s. [in Ukrainian].

Nesterova, H. (2025). Yaki taiemnytsi prykhovuie motoroshnyi sklep u kyivskomu parku i yak yoho znaity? [What secrets does a creepy crypt in a Kyiv park hide and how to find it?]. URL: <https://tinyurl.com/4732uzcc> [Accessed: 20.04.2025]. [in Ukrainian].

Ordin, K. (1899). *Pokoreniye Finlyandii : Opyt opisaniya po neizdannym istochnikam* [The Conquest of Finland: An Attempt at Description from Unpublished Sources]. SPb.: typ. Y. N. Skorokhodova, 702 s. [in Russian].

Poliukhovych, D. (2025). Shcho pobachysh na posteli? [What will you see on the brick?]. URL: <https://zbruc.eu/node/32199> [Accessed: 02.10.2024]. [in Ukrainian].

Popelnytska, O. (2003). Opys Kyivskoho zamku 1552 roku, yak dzherelo z istorychnoi topohrafiy Kyivskoho Podolu XVI–XVII st. [Description of the Kyiv Castle of 1552, as a source from the historical topography of the Kyiv Podil XVI–XVII]. *Kyivska starovyna*. № 1, s. 109–116. [in Ukrainian].

Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy Imperii poveleniem gosudarya imperatora Nikolaya Pavlovicha sostavlennoe [The complete collection of laws of the Russian Empire compiled by order of Emperor Nikolai Pavlovich]. (1831). *Sobranie vtoroe. Tom V. Otdelenie pervoe*. SPb., 1115 s. [in Russian].

Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy Imperii poveleniem gosudarya imperatora Nikolaya Pavlovicha sostavlennoe [The complete collection of laws of the Russian Empire compiled by order of Emperor Nikolai Pavlovich]. (1848). *Sobranie vtoroe. Tom XXII. Otdelenie pervoe*. SPb., 951 s. [in Russian].

Spysok domovladeltsev g. Kharkova. (1909). [List of homeowners in Kharkov]. Kh. : Typohrafiia «Pechatnoe delo», 374 s. [in Russian].

Semiletov, P. (2017). *Kievskiy kirpich* [Kyiv brick]. K., 99 s. [in Russian].

Sklep Kachkovskykh: zruinovana mohyla vidomoho khirurha. (2019). [Kachkowski's crypt: the destroyed grave of a famous surgeon]. URL: <https://kievinform.com/archives/4324> [Accessed: 05.01.2025]. [in Ukrainian].

Titarenko, M. (2024). Zavod barona Edvarda Ferdynanda Bergenheima [Factory of Baron Edward Ferdinand Bergenheim]. URL: <https://khmap.netlify.app/blog/bergenheim/> [Accessed: 03.01.2025]. [in Ukrainian].

Tretiak, K. (1998). Kyiv. Putivnyk po zruinovanomu mistu [Kyiv. A guide to the ruined city]. K. : RVTs “Kyivskiy universytet”, 159 s. [in Ukrainian].

Fedko, V. (2027). Istoriia viiskovykh uchylshch u misti Kyievi do 1919 roku [History of military schools in the city of Kyiv until 1919]. URL: <https://www.ar25.org/article/istoriya-viyskovyh-uchylshch-u-misti-kyievi-do-1919-roku.html> [Accessed: 20.02.2025]. [in Ukrainian].

Shober, F. A. (ed.). (1914). *Fabrichno-zavodskie predpriyatiya Rossiskoy imperii (Iskliuchaya Finlyandiyu)* [Factory-plant enterprises of the Russian Empire (Except Finland)]. Petrograd: Tipografiya t-va pod firmoyu «Elektrotipografiya N.Ya. Stoykovoy», 1612 s. [in Russian].

Oleksandr UTKIN

*Doctor of Historical Sciences, Professor
National Scientific Agricultural Library
of the National Academy of Agrarian Sciences
of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-001-9368-6002>*

Bohdan SKOPNENKO

*PhD of Historical Sciences
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5678-0657>*

Pavlo NETOSOV

*The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-7627-9047>*

BUILDING MATERIAL AS A SOURCE OF RESEARCH OF HISTORICAL BUILDINGS OF THE NATIONAL DEFENCE UNIVERSITY OF UKRAINE

The history of the leading domestic military educational institution of Ukraine still hides much that is unknown. There is a shortage of documentary source bases available to researchers. This is primarily about the early period of the university's history – during the existence of the Mykolaiv Artillery and the 2nd Kyiv Mykolaiv Military Schools. Therefore, as a historical source, researchers can use quite unexpected objects, such as building materials discovered during renovation work. Their study allows us to supplement the historical picture and look at the history of the creation of an educational institution from an unexpected perspective.

The publication analyzes individual samples of building materials that were discovered during renovation work in the main building of the National Defence University of Ukraine. These materials date back to the beginning of the 20th century. The research clearly illustrates that seemingly ordinary brick marks allow us to immerse ourselves in the context of a historical era and better understand the history of the university. The brick marks that were studied indicate that the bricks used to build university buildings were produced at many brickyards with different production volumes. In addition, we can assume that the construction process was carried out quite intensively, and therefore a significant amount of bricks was needed for its needs in a short time. Building materials were supplied mainly from Kyiv (modern city limits) and its immediate surroundings, with the exception of fireproof tiles for floor coverings, which were produced in Kharkiv and the town of Chasiv Yar in the Donetsk region. The museumification of the objects considered within the framework of this publication is, in the opinion of the authors, quite appropriate and necessary, as it will allow building a museum exhibition dedicated to the history of the university in a logical and aesthetic form.

Keywords: *military archaeology, museology, history of construction, philobricy, National Defence University of Ukraine, Mykolaiv Artillery School, 2nd Kyiv Mykolaiv Military School.*